

K.H.Kempen en Lessius bundelen
de krachten en worden *more*.

THOMAS
MORE

Het maximum uit het minimum halen.
Overlevingsstrategieën van mensen met een te
beperkt inkomen.

Samenvatting

Van Thielen, Leen
Storms, Berenice

Inhoudstafel

1. Inleiding	3
2. Onderzoeksopzet	3
2.1. <i>Methode</i>	3
2.2. <i>Onderzoeksdoelgroep</i>	4
2.3. <i>Analyse</i>	5
3. Overlevingsstrategieën	5
3.1. <i>Prioriteiten stellen</i>	5
3.2. <i>Beperken van uitgaven</i>	7
3.3. <i>Schulden maken</i>	11
3.4. <i>Netwerken aanspreken</i>	13
3.5. <i>Buiten de lijntjes kleuren</i>	14
4. Besluit	15
Literatuur	17

1. Inleiding

Armoede wordt vaak geassocieerd met overleven. Denk maar aan de themawandelingen die in Brussel worden georganiseerd door de vzw Polymnia onder de naam 'armoede en de kunst om te overleven', de rijke verhalen die de vzw Welzijnszorg uitbracht met als ondertitel 'over leven en overleven' of het adresboek van de vzw Samenlevingsopbouw Gent met als titel 'Met weinig geld (over)leven in Gent'. Ondanks de vanzelfsprekendheid van het thema blijkt er in Vlaanderen weinig wetenschappelijk onderzoek te bestaan over de overlevingsstrategieën die personen in armoede hanteren en wat hiervan de mogelijke gevolgen zijn.

Ons baserend op bestaande definities (Driessens, 2003; Meert, 1997; van Nistelrooij, 2003) definiëren we overlevingsstrategieën als 'bewuste handelingen van mensen om zich te handhaven in moeilijke situaties en beperkingen te overstijgen'. Mensen passen diverse tactieken toe om hun basisbehoeften op een minimaal aanvaardbaar niveau bevredigd te zien. Het kan hier zowel gaan over effectieve als minder effectieve financiële strategieën.

In deze samenvatting gaan we na welke overlevingsstrategieën gezinnen gebruiken wanneer ze gedurende een lange periode met een te laag inkomen moeten rondkomen en welke gevolgen dit heeft voor hun maatschappelijke participatie. Maatschappelijke participatie definiëren we als 'het adequaat kunnen vervullen van sociale rollen' (Storms, 2012).

2. Onderzoeksopzet

2.1. Methode

In dit onderzoek maken we gebruik van een kwalitatieve survey die we uitvoeren aan de hand van diepte-interviews. Een kwalitatieve survey onderscheidt zich in het bijzonder van een kwantitatieve survey op het vlak van het kennisdoel. Terwijl een kwantitatieve bevraging vooral wil achterhalen hoeveel personen een bepaald gedrag of attitude vertonen, is een kwalitatieve survey vooral geïnteresseerd in de verscheidenheid van persoonlijk gedrag en de achterliggende motieven. Dit impliceert zowel een andere vraagstelling als een andere manier om personen te selecteren. Ook het analyseren gebeurt op een verschillende manier (Jansen, 2005). Interviews voor wetenschappelijke doeleinden kunnen op verschillende manieren gebeuren. Als we de verschillende interviewtypen rangschikken op een glijdende schaal van structurering, plaatsen we het gestandaardiseerde interview met van te voren gecodeerde antwoordcategorieën aan het ene uiteinde en de vrije conversatie aan het andere uiteinde. De interviewtechniek die wij gebruiken situeert zich tussen beide uitersten (Heldens & Reysoo, 2005). Concreet voor dit

onderzoek betekent dit dat de interviewer een gesprek heeft van een à twee uur met de respondent. Er wordt gestart met een inleidende vraag naar de gezinssamenstelling en er wordt gepeild naar de financiële situatie en de oorzaken van het moeilijk rondkomen. Tijdens het verdere verloop van het interview bevragen we in welke mate de participatie aan verschillende instituties, zoals onderwijs, gezondheid of vrije tijd in het gedrang komt omwille van het te lage inkomen en welke oplossingen respondenten hiervoor aandragen. Ook wordt er aandacht besteed aan thema's zoals inkopen doen, netwerken of leningen afsluiten. We hanteren dezelfde leidraad bij alle respondenten.

2.2. Onderzoeksdoelgroep

De onderzoekspopulatie bestaat uit gezinnen met kinderen die langdurig moeten rondkomen met een te laag besteedbaar netto inkomen¹. Voor het zoeken naar geschikte gezinnen hebben we verschillende kanalen gebruikt. We deden een beroep op de in Vlaanderen aangeboden opleidingen voor 'ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting', we contacteerden hulpverleningsorganisaties als OCMW's en CAW's uit de verschillende Vlaamse provincies en we verkregen de medewerking van de erkende armoedeverenigingen en welzijnsschakels. Het was onze bedoeling om een onderzoeksdoelgroep samen te stellen die evenwichtig verdeeld was naar geslacht, nationaliteit, provincie, woonplaats, tewerkstellingssituatie en het al dan niet een beroep doen op hulpverlening. Het aantal onderzoekseenheden hebben we niet op voorhand vastgelegd, maar lieten we afhangen van de graad van theoretische satisfactie. Dit wil zeggen dat we enkel stoppen met interviews afnemen als bij het verzamelen van data bij nieuwe cases geen nieuwe informatie meer naar boven komt over het door ons bevroegde onderwerp.

Uiteindelijk hebben we 32 respondenten geïnterviewd. Deze zijn voldoende gevarieerd voor de volgende kenmerken: provincie, woonplaats, tewerkstellingssituatie, leeftijd van de respondenten, het aantal kinderen en de gezinssituatie. Voor de variabelen geslacht, nationaliteit en het al of niet een beroep doen op hulpverlening slaagden we er niet in een evenwichtige spreiding te realiseren. De onderzoeksgroep bestaat grotendeels uit vrouwelijke respondenten en de meerderheid deed het voorbije jaar een beroep op hulpverlening. Slechts een van de 32 bevroegde respondenten is van allochtone herkomst, waardoor we op basis van de bereikte groep geen uitspraken kunnen doen over overlevingsstrategieën van allochtone gezinnen. Ook de groep mensen die leven in de marge van onze samenleving zoals illegalen en thuislozen komen in dit

¹ De referentiebudgetten voor een menswaardig inkomen werden op wetenschappelijke basis ontwikkeld en kunnen tegemoet komen aan de vraag om meer eenvormigheid te voorzien in beslissingen omtrent het verlenen van aanvullende steun. Deze referentiebudgetten werden ontwikkeld om voor alle mogelijke gezinstypes, in zeer diverse omstandigheden, een minimum budget voor volwaardige participatie in de samenleving te voorzien.

onderzoek niet aan bod. Hetzelfde geldt voor de vele gezinnen die financieel kwetsbaar zijn maar de weg naar de hulpverlening nog niet hebben gevonden.

2.3. Analyse

Alle interviews worden volledig uitgetypt. Om deze te verwerken gebruiken we twee methoden. We bakenen een twaalftal relevante onderwerpen af en we coderen de corresponderende passages in de interviews met behulp van NVIVO. Nadien gaan we meer in detail en gebruiken we de matrixmethode in Excel. In Excel noteren we voor alle respondenten per onderwerp alle overlevingsstrategieën die aan bod zijn gekomen in het gesprek. Dit resulteerde in meer dan 300 verschillende overlevingsstrategieën. We kunnen geen uitspraken doen over de frequentie van de diverse overlevingsstrategieën: we gaan immers niet systematisch na of bepaalde overlevingsstrategieën uit de literatuur of uit andere interviews ook bij de respondent voorkomen, maar peilen naar hoe mensen omgaan met een beperkt budget en de implicaties op verschillende domeinen. De meerderheid van de respondenten heeft bijvoorbeeld kinderen die naar school gaan en krijgt hiervoor waarschijnlijk een studiebeurs. Toch vermelden slechts enkele respondenten de studiebeurs als strategie om rond te komen. Vaak zijn bepaalde zaken zo evident dat ze voor de personen in kwestie niet het vermelden waard zijn. In dit onderzoek geven we een globaal overzicht van allerhande gebruikte strategieën.

3. Overlevingsstrategieën

Uit de analyse van de interviews blijkt dat we de overlevingsstrategieën kunnen groeperen rond vijf grote clusters: nl. prioriteiten stellen, beperken van uitgaven, schulden maken, netwerken aanspreken en buiten de lijntjes kleuren. Deze zijn inhoudelijk zeer sterk verwant aan de vier strategieën van rondkomen die Engbersen en zijn collega's (Engbersen, Van der Veen, & Schuyt, 1987) naar voren schuiven. Buiten enkele kleine verschuivingen zoals een sterkere nadruk op het stellen van prioriteiten en een verhoogde aandacht voor duurzaamheid op verschillende vlakken, stellen we vast dat de strategieën die 25 jaar geleden werden gehanteerd door personen in armoede vaak identiek zijn aan de hedendaagse tactieken.

3.1. Prioriteiten stellen

Om rond te komen met een beperkt budget is het noodzakelijk om prioriteiten te stellen. Alle respondenten stellen prioriteiten en iedereen maakt hierin zijn of haar eigen keuzes. Toch zijn er twee zaken die in het oog springen omdat ze door nagenoeg alle respondenten naar voren worden gebracht. Ten eerste geven alle ouders voortdurend en op tal van domeinen **voorrang aan hun kinderen**. Ze gaan sneller met de kinderen naar de dokter dan ze voor zichzelf gaan, de kinderen

krijgen meer en vaker eten, ze zetten de verwarming op of een graadje hoger als de kinderen thuis zijn en de kinderen krijgen voorrang bij bestedingen op het vlak van kledij en vrije tijd. Ouders willen het gebrek aan financiële middelen zo weinig mogelijk laten doorwegen op hun kinderen. Dit is een steeds terugkerend gegeven in verschillende onderzoeken (Bennet, 2008; Hirsch, Sutton, & Beckhelling, 2012; Lister & Strelitz, 2008; Ridge, 2009). Toch moet worden gezegd dat verschillende respondenten zijn, die door omstandigheden op bepaalde momenten in hun leven de zorg voor hun kinderen niet kunnen garanderen en van wie de kinderen -vaak tijdelijk- elders worden opgevangen. Dit gaat gepaard met veel zorgen en verdriet. Uit literatuuronderzoek blijkt dat de aanwezigheid van een constant ondersteunende verzorgingsfiguur cruciaal is in de ontwikkeling van een kind. Het ontbreken hiervan kan aan de basis liggen van een onveilige hechting en negatieve gevolgen hebben voor de ontwikkeling. In buitenlands onderzoek wordt een relatie tussen het leven in armoede, stress en het opvoeden van kinderen aangetoond. De hulp en steun die gezinnen ervaren zijn vaak een cruciale factor in het aankunnen van de opvoeding van de kinderen (Ghate & Hazel, 2004; Steven Lee, Lee, & August, 2011).

“Nee, bij mij zijn de schoolrekeningen, dat zijn een aantal principes van mij. De rekeningen zijn altijd betaald. Dus ik heb die altijd betaald. Wat ik wel heb gedaan is, geëlimineerd, dus schoolrekeningen daar kan je niet buiten, dat moet je betalen, huur of ... dat moet je betalen. Maar ja, ik kocht geen kranten, geen weekbladen, wij gingen weinig of nooit naar de cinema of eens gaan eten of... zo al die dingen vielen eraf. Maar ik vond het heel belangrijk dat mijn rekeningen betaald waren. En dat ik daar zoveel mogelijk, dat ik mijn rekeningen zoveel mogelijk kon beperken, zo van oké, dat niet, geen internet, geen tv, ... die dingen niet. Omdat ik, ik kon niet meer nemen gewoon. Ik moest echt gewoon de basis, en ik vind schoolrekeningen, als kinderen daarop aangesproken worden, ik vind dat beschamend, dat kinderen aangesproken worden omdat de rekening niet betaald is. Plus dat ik ook compleet geen zin had om deurwaarders aan de deur te krijgen. Omdat het voor mij heel belangrijk was dat de kinderen thuis veilig waren en als er deurwaarders zo even komen binnenvallen, dat geeft een heel onveilig gevoel.(vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

Een tweede thema dat steeds terugkomt, is het **belang van een (t)huis**. Meerdere respondenten zijn in het verleden gedurende korte of lange tijd dakloos geweest en willen niet terugkeren naar deze situatie. Alle respondenten willen hun kinderen een thuis bieden en geven prioriteit aan wonen. Enkele respondenten zijn erin geslaagd om via een sociale lening zelf een woning te verwerven. De meerderheid huurt echter een woonst. Sociale huisvesting zorgt ervoor dat woningen betaalbaar zijn voor de laagste inkomensgroepen. Doch, slechts enkele respondenten zijn erin geslaagd om via dit kanaal te huren. De meerderheid huurt noodgedwongen op de privémarkt. In de meeste gevallen gaat het om woningen die prijs-kwaliteit niet in orde zijn: de huurprijzen zijn veel te hoog en de kwaliteit is slecht. In diverse onderzoeken worden de negatieve gevolgen van ondermaatse huisvesting beschreven. Dit heeft een negatieve impact op onder

meer de gezondheid, onderlinge relaties en de sociale netwerken en de onderwijsprestaties van de kinderen (Anderson, White, & Finney, 2012; Campaert, 2007; Griggs & Walker, 2008; Howden-Chapman et al., 2012; Liddell & Morris, 2010).

“Ik woon in een villa. Ik ben een arme mens maar ik woon in een “villa”. Af en toe herinner ik ze ook wel zo eens van ‘jongens, zij nu eens dankbaar voor hetgeen dat er is, want weet je nog?’ Die van de post die flipt als ik binnen kom, want ik betaal de huur ineens. ‘ja, hier, betalen’. Ja, dan kost me dat 2 euro meer maar dan ben ik zeker dat ze dat onmiddellijk hebben. Want dat zijn echt heel lieve mensen geweest. Ja, op die moment, dat was dan echt moeilijk om iets te vinden. Het meeste 800, 900 euro en meer. Ja, staat daar een huisbaas, ja, ik kom daar aan. ‘ja ik heb 5 koters en’. Dat was meestal genoeg van ‘het is goed, we zullen wel bellen...’ Dees huismadam, want de eerste keer dat die mij zag dat was zo ‘ben jij een ... of zo?’, ja ik weet dat niet. Ik zeg ‘nee’. Maar... En dan gewoon met de mensen klappen. En het was in orde, met de bengels. Want wij gaan nu daar achter nog een stukje moeten doen, dat hij nog met z’n ploeg komt. Daar heeft hij, daarachter heeft hij dan een magazijntje en dan gaat hij daar een voorke trekken en dan kunnen we daar wat groentjes zetten. (man, alleenstaand, 5 kinderen waarvan 4 thuiswonend”

3.2. Beperken van uitgaven

Het beperken van de uitgaven is de meest genoemde strategie om rond te komen. Er zijn echter veel manieren om de uitgaven te beperken.

Veel respondenten maken omwille van het financiële plaatje keuzes die hun **gezondheid** op korte of lange termijn kunnen ondermijnen. Op die manier slagen ze erin om minder geld uit te geven. De meest voorkomende voorbeelden situeren zich op drie vlakken. Ten eerste worden medische kosten vaak uitgesteld. Dit geldt zowel voor bezoeken aan dokters en specialisten als voor medicatie en medische hulpmiddelen. Ouders proberen de nodige medische zorgen voor de kinderen te voorzien. De invoering van de sociale derde betalingsregeling zorgt er wel voor dat de drempel naar de huisarts is verlaagd. Sommige huisartsen werken zelfs gratis. Een aantal respondenten heeft een regeling met het OCMW of hun schuldbemiddelaar in verband met medische kosten zodat ze, ondanks hun lage inkomen, wel de nodige zorgen kunnen krijgen. Ook op het vlak van voeding worden er door sommige respondenten noodgedwongen keuzes gemaakt die hun gezondheid kunnen ondermijnen. Voorbeelden hiervan zijn systematisch maaltijden overslaan, weinig variatie aanbrengen in menu's of calorierijke en goedkope voeding op tafel zetten. Onvoldoende, éénzijdige en/of ongezonde voeding brengt gezondheidsproblemen zoals ondergewicht, vermoeidheid, duizeligheid, hoofdpijn maar ook verminderde groei en cognitieve problemen met zich mee (Casey, Szeto, Lensing, Bogle, & Weber, 2001; Dowler, 2008; Griggs & Walker, 2008; Ridge, 2009). Ook de woning en de woonomgeving waarin de respondenten leven brengt soms gezondheidsrisico's met zich mee. Sommige woningen zijn onveilig en bij andere ontbreken basisvoorzieningen. De gevolgen

van langdurig wonen in dergelijke leefomgeving mogen niet worden onderschat. Het opgroeien in een ongezonde, onveilige en stresserende leefomgeving heeft een negatieve impact op kinderen (supra p.5). Mensen in armoede hebben meer kans op een minder goede gezondheid, minder gezonde jaren voor de boeg en een hogere kans hebben op vroegtijdige sterfte (de Boyser, 2007; De Boyser & Levecque, 2007; Dierckx, 2007).

“Mijn zoon had een chronische bronchitis. Die was altijd maar ziek en ik kon niet naar de dokter. Dat was een ramp. Soms naar het spoed. Wachten tot de spoed, omdat je dan de rekening pas achteraf krijgt. Soms had hij al koortsstuipen, omdat ik niet op tijd naar de dokter kon gaan. Maar dan leer je van als je naar de spoed gaat, nu verandert dat ook hé, dan krijg je je factuur maar achteraf hé. Dan kan je tenminste... Dat is hel! Als moeder niet met je kind naar de dokter kunnen, dan ben je ook geen goede moeder niet meer. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“I: Dus als je dan warm kunt eten, dan kies je voor dingen die goedkoop zijn? R: En dan is dat meestal lasagne. Ze eten dat graag. Nu in de week hebben ze aardappelen uit de container gehaald en daar is niets aan. Dan maak ik die deze week. Met een eitje of met Zwan worstjes onder en een eitje. Ik kan dat niet en ik vind dat heel erg, ik ween daar heel dikwijls voor, maar ik kan niet anders. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

Een andere manier om de uitgaven te beperken is door **duurzaam te leven**. Onderzoek naar energiearmoede leert ons dat de laatste decennia datgene wat door huishoudens als normaal wordt beschouwd stelselmatig is toegenomen. Hogere kamertemperaturen, veranderende hygiënische standaarden en de kledij sneller wassen zijn hiervan enkele voorbeelden. Deze zaken worden door mensen met een lager inkomen al snel teruggedroefd maar dat volstaat vaak niet om de hoge energiekosten te beperken (Brunner, Spitzer, & Christanell, 2012). Uit de interviews blijkt dat bijna alle respondenten experts zijn geworden in het besparen op energie-uitgaven. De woningen waarin ze wonen zijn vaak oud en niet geïsoleerd waardoor de energiekosten een enorme hap uit hun beperkte budget nemen. De meeste respondenten vermelden een hele resem aan besparingsmaatregelen. In de praktijk komt het er vaak op neer dat slechts één ruimte wordt verwarmd of dat de verwarming enkel op gaat als de kinderen thuis zijn. Daarnaast tracht men ook met het gebruik van spaarlampen, spaardoucheknoppen, budgetmeters, enzovoort de kosten te beperken. Veel respondenten zijn ook al van energieleverancier veranderd om te besparen. We moeten echter een onderscheid maken tussen energiezuinig leven en het ontbreken van enig basiscomfort of het kou lijden in de winter. Leven in een koud huis heeft immers een negatieve impact op de gezondheid (aandoeningen luchtwegen) en zorgt voor meer afwezigheden wegens ziekte op werk en school (Anderson et al., 2012; Howden-Chapman et al., 2012; Liddell & Morris, 2010) .

Ook consuminderen hoort bij een duurzaam leven. Een grote groep respondenten herbruikt allerlei spullen in plaats van ze nieuw aan te kopen. Het gaat hierbij

zowel om het tweedehands aankopen van kledij of meubels, maar ook om het zelf doorgeven of het van anderen doorkrijgen. Enkele respondenten gebruiken hun creatieve talenten om tweedehandsspullen een nieuw leven te geven door ze op te maken of te restylen. Lage inkomensgezinnen maken op die manier deel uit van een heuse tweedehandscultuur (Gregson & Crewe, 2003). Een andere manier om duurzaam te leven is bewust omgaan met voeding. Heel wat respondenten geven aan weinig vlees te eten, geen overschotten weg te gooien, zelf brood te bakken of eigen groenten te kweken. Tot slot zijn ook het gebruik van de fiets en het openbaar vervoer manieren om duurzaam te leven. Veel van deze strategieën worden door de respondenten gebruikt. Vaak gaat het echter niet om bewuste keuzes, maar veeleer over bittere budgettaire noodzaak. Respondenten geven ook aan dat deze manier van leven zeer tijdsintensief is. Uit Engels onderzoek blijkt dat het tijdsintensieve aspect zeer sterk verbonden is aan leven in armoede en dit op verschillende facetten. Personen in armoede kunnen minder gebruikmaken van tijdbesparende goederen (wasmachine, auto...) en tijdbesparende diensten (poetsvrouw, bereide maaltijden...) (Piachaud, 2008).

“Allemaal spaarlampen. Ja, dat is echt waar, dat scheelt veel. Ik ben van een rekening van 97 euro per maand op twee jaar tijd toch naar een rekening van 45 gegaan. En wij koken op elektriciteit en al hé. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“En klein badjes. Dat er toch wel bewust mee wordt omgegaan. Met water, met... Wat minder water in bad, als ik warm water moet laten lopen, dan vang ik dat op voor de planten water te geven en voor andere dingen te doen. (vrouw, alleenstaand, 2 thuiswonende kinderen)”

“Een tweedehands slaapkamer in de kringloopwinkel. Maar bijvoorbeeld mijn badkamermeubel die kastjes zijn van de kringloopwinkel, helemaal opgemaakt. Ik heb dat zelf opgemaakt. Is mooier dan dat modern gedoe waar je je in de winkel je blauw aan betaald. Dat doe ik dus zelf dat opmaken. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Ik eet dan havermout ofzo.... Wat ik ook doe, maar dat weet mijne bakker ni, ik vraag oud brood aan mijne bakker, dat is dan gratis en daar kunnen we ook wel veel mee: broodpudding, verloren brood, geroosterd brood, ge kunt van alles, brokkelpap. Kent ge dat? Dat is warme melk en daar oud brood in, dat is heel lekker. Ik denk dat de middenklasse nog niet eens weet hoe lekker dat wel is. Of brokkelpap dat stilt wel den honger eh. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

Een uitgavepost waar heel vaak op wordt bekniibeld, is **ontspanning**. Het is het eerste wat wegvalt als er moet worden bespaard. Respondenten geven duidelijk aan dat er in hun leven geen ruimte is om te participeren aan betalende ontspanningsactiviteiten. Dit wordt opgevangen met gratis activiteiten of activiteiten via een welzijnsorganisatie. Voor de kinderen wordt er wel vaker naar een oplossing gezocht zodat ze toch een hobby kunnen uitoefenen. Dit gebeurt op

allerlei manieren. Door te werken met een afbetalingsplan, te sparen, financiële steun aan de ouders te vragen, via vrijetijds- of cultuurkortingen. Participatieonderzoek toont aan dat allerlei drempels ervoor zorgen dat personen in armoede minder participeren aan sport, recreatie en cultuur. De belangrijkste drempels zijn van financiële aard maar er zijn ook praktische, sociale en culturele drempels. Participatie is belangrijk voor de persoonlijke ontwikkeling en heeft ook positieve sociale effecten (Geerts, Dierckx, & Vandevort, 2012; Hirsch et al., 2012; Lievens, 2008). De beperkte mogelijkheden om deel te nemen aan het breed maatschappelijk leven hebben tot gevolg dat zowel kinderen als ouders een beperkt netwerk hebben. Er is een risico dat gezinnen zich terugtrekken in de private sfeer (Driessens, 2003). Volgens Ridge (2009) heeft armoede een grote impact op de vriendschappen en sociale relaties van kinderen en vloeien hier gevoelens van angst, onzekerheid en ongeluk uit verder. Een ander gevolg is dat ouders en kinderen nauwelijks de kans krijgen om hun batterijen op te laden, iets wat iedereen nodig heeft.

“Vrije tijd, zet daar maar een streep door. Dat kost allemaal geld, dat mag je er ook bij schrijven. Mijne jongste speelt graag scrabble en de andere speelt graag kaarten. Zo thuis dat doen we wel eh. Maar naar de chiro ofzo... Ze zijn ook autistisch. Als ik geld had dan had ik ze op de sport gezet. En het is niet enkel het lidgeld eh. Kleren, en daar groeien ze dan uit... Want mijn kinderen zijn allemaal atletisch. Ik zou graag eens op vakantie gaan, dat je zo is 1 keer per jaar er uit bent. (vrouw, alleenstaand, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

“Nee, mijn oudste wil gaan voetballen. Maar financieel, hij krijgt elke week van mij 5 euro zakgeld. Daar heeft hij nu eindelijk zijn scheenlapjes van gekocht. Maar dan wil hij voetbalschoenen en dan het lidgeld van de voetbal is dan ook nog eens 120 euro dus daar gaat hij dit jaar niet meer geraken. En als hij dan op verplaatsing moet gaan spelen, ik heb geen auto. Dan vraagt hij wel om met iemand mee te rijden. Hij is daar echt op gebrand maar ik moet dat allemaal weigeren. Mijn dochter wil gaan turnen of ballet doen, dat gaat niet. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

De meest logische manier om uitgaven te beperken is om **efficiënt met geld om te gaan**. Dit is echter niet gemakkelijk als men al op veel uitgaven moet snoeien. Toch zijn er veel manieren waarop respondenten geld uitsparen. De meeste strategieën hebben betrekking op de dagelijkse inkopen zoals het kiezen voor de goedkoopste winkel, producten kopen in verschillende winkels, in Nederland gaan winkelen, winkelen vlak voor sluitingstijd, naar de markt gaan, rechtstreeks bij de landbouwer aankopen, winkelen met een winkellijstje enzovoort. Ook voor grotere aankopen wordt er zorgvuldig gewikt en gewogen. Vaak is het ook een kwestie om goed te plannen. Dit gebeurt op verschillende manieren: noodzakelijke rekeningen eerst, sparen, aankopen via een afbetalingsplan. Ook spreiden gezinnen hun aankopen vaak over een heel jaar. Dit geldt zeker voor gezinnen met meerdere kinderen. Bepaalde kosten zoals nieuwe schoenen of boekentassen worden verspreid over meerdere maanden. Tot slot kiezen sommige respondenten ook de school- en studierichting in functie van het budget.

Respondenten die langdurig moeten rondkomen met een te beperkt inkomen zijn verplicht om op alle fronten in hun uitgaven te snoeien en zeer goed na te denken over hun uitgaven. Er is weinig keuzevrijheid. Ook uit ander onderzoek komt het gebrek aan autonomie sterk naar voor. Mensen in armoede ervaren beperkingen in keuzevrijheid op het verschillende domeinen huisvesting, kledij, eten, vrijetijdsactiviteiten (Ridge, 2009; Wrapson, Mewse, & Lea, 2008). Uit onderzoek blijkt dat het leven zonder zekerheid over basisbehoeften armoede gerelateerde stress met zich meebrengt die op zijn beurt verantwoordelijk kan zijn voor psychische en fysieke gezondheidsproblemen (Broussard, Joseph, & Thompson, 2012; Davis & Mantler, 2004; Ridge, 2009). Door een laag inkomen en weinig sociale steun kan financiële stress leiden tot psychische gezondheidsproblemen, zoals depressie. Dit kan vervolgens gevolgen hebben op de opvoeding van de kinderen. Vastgesteld is immers dat ouders met een depressie minder geduld, gevoel en aandacht aan de dag kunnen leggen om hun kinderen op te voeden (Davis & Mantler, 2004; Steven Lee et al., 2011).

“En ook zien, want in sommige winkels staat dan een bloemkool 2,29 euro. En dan ga je twee winkels verder en daar sta ze daar maar 2 euro. Ik ben ook niet iemand dat direct... Ik ben iemand dat winkels afschuimt. Dat is hetzelfde met de kleren ook. En de schoenen. Als je een hele dag in't stad rondloopt en je gaat alle winkels binnen. En je loopt daar in rond en je zoekt, kun je uiteindelijk voor een laag budget kleren kopen. En schoenen. (vrouw, samenwonend, 7 thuiswonende kinderen)”

“Schuiven en ook, vrienden geld vragen, lenen. Ik doe dat constant want het gaat niet. Dan vraag ik aan mensen die het wel goed hebben om wat te lenen. Maar dat is weer een drempel want als je dat een lange tijd doet dan ben je dat maar aan het uitstellen want je geraakt er maar niet uit. Je hebt altijd nodig. Maar zij weten daar het fijne niet van. Op die manier probeer ik dat op te lossen. Zoals dokters, ik noem dat grote kosten, dat moet in het begin van de maand gebeuren. Als ik bel naar het ziekenhuis of zo en ze zeggen 28 januari bijvoorbeeld, dan nee. (man, samenwonend, 3 thuiswonende kinderen)”

3.3. Schulden maken

De meeste respondenten zitten in een collectieve schuldenregeling of in budgetbeheer of begeleiding. Vaak hebben ze in het verleden door allerlei omstandigheden schulden gemaakt die ze momenteel trachten weg te werken. In de interviews zien we vier manieren waarop mensen schulden maken veelvuldig terugkomen. Door het veelvuldig **uitstellen van betalingen** en het feit dat men wordt geconfronteerd met onverwachte uitgaven kan men soms de achterstand niet meer wegwerken. Andere respondenten maken schulden door het **opnemen van een geldkrediet**. Vaak gebeurt dit om dringende uitgaven te bekostigen of om te kunnen genieten van een beetje financiële ademruimte. Een minder gebruikte methode is het **lenen bij vrienden en familie** en tot slot worden soms ook **goederen aangekocht op krediet**. Respondenten geven aan dat een plotse inkomensterugval, vaak in combinatie met persoonlijke problemen, maken dat ze

in financiële problemen komen. Uit buitenlands onderzoek leren we dat mensen met een laag inkomen effectief zeer kwetsbaar zijn voor inkomensveranderingen. Door scheiding, werkloosheid, ziekte vallen mensen terug op een lager inkomen en waar men vroeger net rondkwam, is dat ineens niet meer het geval. Spaargeld is een buffer die een inkomensterugval tijdelijk kan opvangen, maar net in de laagste inkomensgroepen is het zeer moeilijk om te sparen. Het stereotype beeld van personen in armoede die hun geld niet kunnen beheren en hierdoor schulden maken, moet dringend worden bijgestuurd. Hoe personen hun geld beheren varieert bij individuen met een laag inkomen net zoals bij andere bevolkingsgroepen. Uit onderzoek blijkt immers dat personen in armoede globaal genomen hun financiën met zorg, vaardigheid en de nodige vindingrijkheid beheren (Rowlingson & McKay, 2008).

“Je bestelt uw meubels en dan moet je daar zoveel weken op wachten en 3 weken erna krijg ik een brief, eerst was het 800 euro ACV, want Randstad waar ik ooit voor gewerkt heb, hadden de verkeerde papieren ingevuld in 2009 en dat kwamen ze terug eisen. Ik moest dat terug betalen dus pakt maar per maand, 50 euro per maand. Toen zei het OCMW waar ik ooit geld geleend heb, dat was 1 000 euro, dat moeten wij terug hebben. Nog eens 25 euro per maand. Toen kwam het ziekenhuis van die operatie die was toch medisch verantwoord? Ik daarmee naar de ziekenkas, ja mevrouw maar evenzeer moet je die 1 300 - 1 400 euro zelf betalen, ik heb dat niet liggen dus 60 euro per maand. Nu in november komt die orthodont van mijn dochter er nog eens bij. Nog eens 80 euro per maand. Ik heb 600 euro per maand aan betalingen aan kosten. Dan heb ik ooit bij Nuon, elektriciteitsmaatschappij gezeten, daar ben ik dan bij weg gegaan doordat ik op den duur de rekeningen niet meer kon betalen. Maar ik had daar een contract van 3 jaar ondertekend en als je een contract tekent, kun je daar zomaar niet uit. Je moet een bepaald forfaitaire bedrag blijven betalen. Ik kreeg na een tijd een deurwaarder aan de deur, mevrouw, u staat 900 euro open. Ja, inderdaad dan moet ik die 900 euro ook nog bij betalen. ... (vrouw, alleenstaand, 2 kinderen thuiswonend)”

“Nu wonen we... We hebben altijd in een woning hier in de buurt gewoond. Toen werd dat verkocht en moesten we eruit. Toen begon de miserie. Dan merk je pas om iets betaalbaars te vinden met 2 kinderen. Ze worden dan ook altijd maar strenger de kinderen... Allé, jongens nu niet. Dat was een hel. Dat ze 500, 600 euro vragen voor krotten. Dan hebben we uiteindelijk iets gevonden voor 500 euro. Een donker huis. Wel met 2 slaapkamers met koepels. We hebben geen vensters achteraan. Wel koepels erin. Maar wel... Allé, het is wel in goede staat. Dat is 500 euro. Dus ja, dan doen mensen alsof... maar als je 500 euro, het was 280 euro was het voor elektriciteit, plus uw telenet verbinding, plus uw water, plus... Ik ga wassen, dat kost mij 80 per maand. We hebben geen wasmachine. Je kan er daar geen zetten ook, maar anders... Dat schoot er ook nog maar 300, 400 over. Toen ik nog niet in collectieve zat hé. Het is bijna onmogelijk. Ik heb voor mij een goed loon. Ik heb 1500 en euro, maar als alleenstaande, met 2 kinderen en kosten van 800, 900 euro. Dat red je niet, dus dan blijven dingen liggen. (vrouw, alleenstaand, 6 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

3.4. Netwerken aanspreken

Bij het aanspreken van netwerken maken we een onderscheid tussen twee belangrijke strategieën, namelijk het opkomen voor jezelf en je krachten bundelen. **Opkomen voor jezelf** kan op verschillende manieren. Eén manier is je rechten uitputten. Vaak is het nodig om hiervoor beroep te doen op formele netwerken. Opvallend is dat ook personen die actief een beroep doen op hulpverleners vaak niet op de hoogte zijn van een aantal steunmaatregelen waarop ze recht hebben. Een andere manier om op te komen voor zichzelf en de kinderen, is mondig zijn. Dit blijkt op allereerste vlakken nuttig te zijn. Vaak is het zo dat respondenten die mondig zijn meer gedaan krijgen van hulpverleners. Verschillende respondenten geven ook aan dat ze echt onderhandelen over het wekelijkse leefgeld. Daarbuiten is een zekere mondigheid ook vereist bij het steeds weer uitleggen van de eigen situatie als je van bepaalde instanties iets gedaan wil krijgen (steun op school, afbetalingsplan). Respondenten geven aan dat het veel energie vraagt om steeds je situatie te moeten uitleggen, steeds achter je rechten aan te gaan, om afbetalingen te vragen. Energie is echter niet onuitputtelijk. De omstandigheden zouden zo moeten zijn dat burgers niet steeds verplicht moeten worden om hun energie uit te putten. Het is immers moeilijk om gemotiveerd te blijven als alles wat je wilt bereiken onmogelijk ver weg ligt (Banerjee & Duflo, 2011) .

“Ik zat nog bij het OCMW en ik had iemand die eigenlijk niets, daar niets van kende. En eum, ik ja, ik begon toen ja, zelf over te spreken. En bestaat er dan dat niet en bestaat er dan dat niet? Omdat ik hoorde van mensen dat zij dat wel hadden. En eum, zegt ze: “aja, dat bestaat.” En ze heeft daar dan zo contact met opgenomen en zo heb ik dat gedaan. ... (vrouw, alleenstaand, 1 thuiswonend kind)”

“In het begin durf je dat niet hé. Dat is ook zo moeilijk. Zolang dat je sociaal die communicatievaardigheden niet genoeg hebt om te bellen of om te vragen “Mag ik een afbetalingsplan?”. Dan ben je niet communicatief goed en dan krijg je precies een verwijt aan de telefoon. Allé, over die drempel van dat bellen, daar moet je overheen geraken. Je moet vooral uw eigen beginnen geloven van oké ... Ik moet wel bellen, want dan heb ik het gevoel van oké, ze gaan nu een loonbeslag doen. Dat gevoel is 10 keer erger dan eigenlijk efkes een belediging te krijgen van iemand aan de telefoon die wel ambetant doet. Nu blijf ik gewoon heel vriendelijk. Ik ben nu wel recht ... droog wel ze. Het is niet dat ik bv. smeek. Goeiendag, mijn naam, dat is mijn dossiernummer, dat is mijn probleem. Zou ik dat kunnen afbetalen? En zelf direct een afbetalingsplan kiezen. Zonder dat zij er één voorstellen. Zeggen van ik zou graag zoveel per maand willen betalen. Dat heb ik wel van mijn moeder geleerd. Op het moment dat je begint te betalen, kunnen ze niet zo maar... een deurwaarder sturen of wat dan ook. Ze kunnen nog wel proberen via incasso, maar eigenlijk kunnen ze u niet zo maar. Als je elke maand een vast bedrag betaald, al is dat maar 20 euro, dan kunnen ze eigenlijk al niet zo veel meer doen. (vrouw, samenwonend, 1 thuiswonend kind)”

Daarnaast **bundelen mensen vaak ook hun krachten** om te overleven. Dit kan op verschillende vlakken door elkaar bijvoorbeeld bij te staan met hulp in natura of door financiële hulp. We merken dat mensen wel blij zijn als er hulp wordt aangeboden maar het anderzijds toch ook vaak moeilijk hebben om hulp te aanvaarden. Velen willen er liever niet zelf naar vragen. Een netwerk wordt als zeer belangrijk ervaren vanwege de steun die het biedt. Spijtig genoeg zijn ook aan het onderhouden van netwerken kosten verbonden. Uit onderzoek blijkt dat het netwerk van personen in armoede niet zozeer veel kleiner is dan dat van anderen, maar dat men wel ernstige gevoelens van eenzaamheid ervaart en minder op steun kan rekenen vanuit het netwerk (De Boyser & Levecque, 2007). Hulp komt niet enkel van buitenaf maar ook van binnen het gezin. Ouders zien hun kinderen als prioriteit maar ook omgekeerd is er vaak een bijzondere band. Kinderen en jongeren willen hun ouders graag steunen en doen dit op verschillende manieren, bv. eigen zakgeld delen met ouders, zelf sparen voor speelgoed maar vooral door zo weinig mogelijk dingen te vragen die geld kosten.

“De andere dagen zijn mijn kinderen bij mijn moeder om te eten en wij aten toen niets. Soms slagen we 2 à 3 maaltijden over. Als wij geen eten hadden, was dat werkelijk zo en dan gingen de kinderen bij mijn moeder eten en wij leden dan honger. (vrouw, samenwonend, 2 thuiswonende kinderen)”

“Ja, mijn zus heeft ook 3 zonen en die zijn ongeveer even oud maar ze zijn iets groter van gestalte. Daar krijg ik altijd kleren van mijn zus, ook van de vriendin van mijn vrouw, zij heeft ook een zoon die wat ouder is en als zijn kleren niet meer passen dan geeft zij dat wel door. Voor mij, kleren, geen probleem maar schoenen wil ik niet. Ik wil dat echt, echt niet. Soms begrijpen ze dat niet, ook. (man, samenwonend, 3 kinderen thuiswonend) “

“Ja, er waren wel vrienden waar ik zei, mag ik 50 euro lenen voor het weekend te overbruggen, ik ga ze wel teruggeven, en dan werd dat wel gedaan. Maar die stap is ook weer moeilijk. (vrouw, samenwonend, 3 kinderen waarvan 2 thuiswonend)”

3.5. Buiten de lijntjes kleuren

De brede informele economie bestaat uit tal van activiteiten die ervoor zorgen dat personen een alternatief bestaan leiden naast de formele economie of zaken ondernemen om meer financiële ademruimte te creëren. Het gaat om een breed spectrum van activiteiten zoals belastingontduiking, uitkeringsfraude, informele arbeid, ruilhandel, thuiswerk, zelfvoorziening... Lang niet alles wat in de informele economie gebeurt is illegaal. Een aantal zaken situeert zich in de schemerzone en een aantal zaken is onwettelijk (Lippert & Walker, 1997). In de ganse groep van overlevingsstrategieën zijn de strategieën die niet wettelijk zijn eerder een randfenomeen. Als personen ten einde raad zijn en geen financiële reserves meer hebben, gebeurt het wel eens dat ze zich op de grens tussen het legale en illegale begeven of dingen doen die niet legaal zijn. Extra inkomsten worden voornamelijk gegenereerd door zwartwerk. Uit onderzoek (Leonard, 2000) blijkt dat diegenen die reeds een job hebben, zich vaker in het informele circuit

begeven dan uitkeringsgerechtigden. De voornaamste reden hiervoor is de angst om betrappt te worden en de financiële bestraffing. Andere manieren zijn domiciliefraude of door extra inkomsten te verzwijgen aan de hulpverlener. Daarnaast bespaart men op uitgaven door bijvoorbeeld met rode mazout te rijden, zwart te rijden met het openbaar vervoer of via illegale kabeldistributie.

“Hun papa betaalde geen alimentatie en dan heb ik dat via DAVO kunnen krijgen, maar dan heb ik wel eens op 2 sporen gewerkt, dat ik dat via DAVO kreeg en tegelijkertijd beslag op zijn loon heb laten leggen. Dat was eigenlijk voorschot en heb ik dat via dat beslag later dan gekregen en dat heb ik niet terugbetaald. Ze zijn het niet komen vragen en ik dacht: ja se. Ik heb dat wel een tijdje opzij gezet, wel rekening mee gehouden. Eigenlijk zijn ze er nooit achter komen vragen. Maar op die manier heb ik wel eens gefoefeld. (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

“Er is zelf één, en voor dat we in collectieve zaten hé, een deurwaarder aan mijn deur met de politie en al. En zegt die deurwaarder tegen mij: “moest ik van u zijn, ik zou in het zwart gaan werken”. En dat de flikken er bij staan hé. Ja, deurwaarders die het zelf zeggen hé. Als je in collectieve gaat, maak dat je zwartwerkt of je haalt het niet. (vrouw, samenwonend, 5 kinderen waarvan 1 thuiswonend)”

“Ja, maar ik probeer dat dan zo goed en zo kwaad mogelijk uit te leggen. Ik heb 3 communicanten dit jaar. Ik heb van vorig jaar al aan mijn begeleider gevraagd, al is het maar alle weken 10 euro, opzij te zetten, zodat ik daar kleren van kopen en krijg ik nu altijd te horen dat er geen overschot is. Ik volg dat mee op mijn computer en ik zie ook dat hij er niets voor opzij gezet heeft. Hij vraagt dan achter het geld van de studiebeurs. Ik heb dat ingevuld en ik weet dat ik dat ga krijgen. En ik houd dat zelf want ik wil kleren voor mijn kinderen, ik kan ze al geen feest geven. Dus ik wil wel dat die deftig gekleed worden. Het is niet dat die geen kleren hebben maar... (vrouw, alleenstaand, 4 thuiswonende kinderen)”

4. Besluit

Armoede tast op vele aspecten het welzijn van gezinnen aan. Armoede en zeker langdurige armoede beïnvloedt vele aspecten zoals de gezondheid, de cognitieve ontwikkeling, de maatschappelijke participatie, de aspiraties, het zelfbeeld, de relaties met anderen en het perspectief op werk. Toch moet ook worden gezegd dat gezinnen in armoede niet bij de pakken blijven zitten. Ouders trachten op allerlei vlakken de gevolgen van armoede voor hun kinderen te verminderen en hanteren hiervoor verschillende overlevingsstrategieën. Ondanks hun moeilijke situatie gaan vele ouders dagelijks de strijd aan om hun kinderen een betere toekomst te geven en cijferen zichzelf hiervoor weg. Uit de gesprekken met kansarme ouders blijkt dat de dagelijkse strijd om te overleven veel energie vraagt. Omdat iedereen, arm of rijk, maar beschikt over een beperkte energiebron, is het belangrijk dat die energiebron niet steeds moeten worden

uitgeput, anders bestaat het gevaar dat mensen gaan falen in hun zelfregulatie (Muraven & Baumeister, 2000). Het is immers moeilijk om gemotiveerd te blijven als alles wat je wilt bereiken onmogelijk ver weg ligt (Banerjee & Duflo, 2011). Hier ligt dan ook een belangrijke taak voor beleidsvoerders. Het is hun opdracht om te zoeken naar mogelijkheden om alle gezinnen de basiszekerheid te geven die ze nodig hebben om volwaardig aan de samenleving te kunnen deelnemen.

Het zou goed zijn als het beleid meer de kaart zou trekken van preventie om kansarmoede zo vroeg mogelijk op de ontwikkelingslijn te stoppen. Het effect van langdurig aangewezen zijn op een te laag inkomen beperkt zich immers niet tot de persoonlijke situatie van de mensen die erin leven, er staat ook een enorme maatschappelijke kost tegenover. Door het probleem van in het begin aan te pakken kan men besparen op lange termijn. Zo schatten Engelse onderzoekers de kost van kinderarmoede in Engeland (Griggs & Walker, 2008) op 40 biljoen pond per jaar. Dit bedrag omvat onder meer de kosten voor de bijzondere jeugdbijstand, gezondheidskosten als ziekenhuisopnames, premature geboorten, chronische aandoeningen en ook economische kosten zoals deze die verbonden zijn aan toekomstige verhoogde kansen op werkloosheid, afwezigheid op het werk en lagere productiviteit. Het zou interessant zijn om een gelijkaardige berekening voor Vlaanderen te maken.

Literatuur

Anderson, W., White, V., & Finney, A. (2012). Coping with low incomes and cold homes. *Energy Policy*, 49, 40-52.

Bennet, F. (2008). How low-income families use their money. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 115-124): Save the children.

Broussard, A., Joseph, A., & Thompson, M. (2012). Stressors and coping strategies used by single mothers living in poverty. *Affilia: journal of women and social work*, 27, 190-204.

Brunner, K.-M., Spitzer, M., & Christanell, A. (2012). Experiencing fuel poverty. Coping strategies of low-income households in Vienna/Austria. *Energy Policy*, 49, 53-59.

Campaert, G. (2007). De onderkant van de woonmarkt. In J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007*. Leuven: Acco.

Casey, P. H., Szeto, K., Lensing, S., Bogle, M., & Weber, J. (2001). Children in food-insufficient, low income families. *American Medical Association*, 155, 508-514.

Davis, C., & Mantler, J. (2004). *The consequences of financial stress for individuals, families and society* (pp. 32). Ottawa: Doyle Salewski Inc.

de Boyser, K. (2007). Armoede, sociale ongelijkheid en gezondheid in cijfers. In J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007* (pp. 153-178). Leuven: Acco.

De Boyser, K., & Levecque, K. (2007). Armoede en sociale gezondheid: een verhaal van povere netwerken? In J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007*. Leuven: Acco.

Dierckx, D. (2007). *Gezondheid te koop Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007*. Leuven: Acco.

Dowler, E. (2008). Poverty, food and nutrition. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 150): Save the children.

Driessens, K. (2003). *Armoede en hulpverlening: omgaan met isolement en afhankelijkheid*. (doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen), Universitaire instelling Antwerpen, Antwerpen.

Engbersen, G., Van der Veen, R., & Schuyt, K. (1987). *Moderne armoede: overleven op het sociaal minimum: een onderzoek onder 120 Rotterdamse huishoudens*. Leiden.

Geerts, A., Dierckx, D., & Vandevoort, L. (2012). *Elk kind telt. Informatie en inspiratie voor lokale actoren in hun strijd tegen armoede*.

Ghate, D., & Hazel, N. (2004). *Parenting in poor environments. Stress, support and coping. Policy research bureau messages* (pp. 27). London: Policy research bureau.

Gregson, N., & Crewe, L. (2003). *Second-Hand Cultures: A & C Black Publisher Ltd*.

Griggs, J., & Walker, R. (2008). *The costs of child poverty for individuals and society. A literature review* (pp. 33). York: Joseph Rowntree Foundation.

Heldens, J., & Reysoo, F. (2005). *De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide*. *Kwalon*, jaargang 10, 106-121.

Hirsch, D., Sutton, L., & Beckhelling, J. (2012). *The cost of a child in the twenty-first century* (pp. 56). London: Child Poverty Action Group.

Howden-Chapman, P., Viggers, H., Chapman, R., O'Sullivan, K., Telfar Barnard, L., & Lloyd, B. (2012). *Tackling cold housing and fuel poverty in New Zealand: a review of policies, research and health impacts*. *Energy Policy*, 49, 134-142.

Jansen, H. (2005). *De kwalitatieve survey. Methodologische identiteit en systematiek van het meest eenvoudige type kwalitatief onderzoek*. *Kwalon*, jaargang 10, 15-34.

Leonard, M. (2000). *Coping strategies in developed and developing societies: the working of the informal economy*. *Journal of international development*, 12, 1069-1085.

Liddell, C., & Morris, C. (2010). *Fuel poverty and human health: a review of recent evidence*. *Energy Policy*, 38, 2987-2997.

Lievens, P. (2008). *Drempels naar participatie in lokale verenigingen*. Geel: Katholieke Hogeschool Kempen.

Lippert, O., & Walker, M. (Eds.). (1997). *The underground economy: global evidence of its size and impact*. Canada: The Fraser Institute.

Lister, R., & Strelitz, J. (2008). *Everyone needs money: the voices of parents who have to little*. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 150): save the children.

Meert, H. (1997). Van stad tot platteland: armen en hun overlevingsstrategieën. In H. Vanderhaeghen, K. Pauwels, R. P & V. P (Eds.), *Armoede en Demografie* (Vol. 4, pp. 35-67).

Piachaud, D. (2008). Time and money. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 150): Save the children.

Ridge, T. (2009). Living with poverty. A review of the literature on children's and families experiences of poverty. Reserch Report No 594 (pp. 102): Departement for Work and Pensions.

Rowlingson, K., & McKay, S. (2008). Debt and savings. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 150): We save the children.

Steven Lee, C.-Y., Lee, J., & August, G. (2011). Financial stress, parental depressive symptoms, parenting practices and children's externalizing problem behaviors: underlying processes. *Family relations*, 60, 476-490.

Storms, B. (2012). Referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie (te verschijnen 2012). CBS, Universiteit Antwerpen.

van Nistelrooij, R. (2003). Regels die mensen blokkeren. Armoedemechanismen, overlevingsgedrag en het falen van regels. Utrecht: Stichting Sjakuus.

Wrapson, Mewse, & Lea. (2008). The psychology of poverty. In J. Strelitz & R. Lister (Eds.), *Why money matters* (pp. 150): Save the children.